

УДК 316.462

В. С. Богданов,
д-р філос. наук, професор, директор Черкаського центру ОНЮА

РЕАБІЛІТАЦІЯ ПРИНЦИПУ АВТОРИТЕТУ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Авторитет як соціальна якість та компонент соціальної взаємодії реабілітується самим змістом сучасного демократичного суспільства, означаючи, з одного боку, в контексті соціально-політичного плюралістичного простору ступінь суспільної свідомості, а з іншого — морально-етичний стан соціального середовища. Реалізація системи «вплив — підпорядкування» в суспільстві забезпечує необхідний мінімум моралі, а значить, і необхідний «матеріал» для соціального та духовного, створює сприятливе соціальне тло для формування та самопрезентації індивідуальних вольових установок, які ґрунтуються на підвалинах морального самовизначення та особистісного саморозвитку.

В трансформаційні періоди життя суспільства зростає множинність актуалізованих в цей час індивідуальних та соціально-політичних орієнтацій. Мова йде про послаблення «субстанціональної раціональності, тобто здатності індивіда, виходячи із певної ситуації, виносити судження та діяти на підґрунті власного розуміння зв'язків у суспільстві» [1]. У кризовий період соціум продукує прагнення як індивідуальні, так і корпоративні, зміст яких полягає у звільненні від стану соціальної напруги. Різкий спад «моральнісного наповнення» соціуму, зниження загального рівня культури призводять сьогодні до того, що нівелюється реальний зміст авторитету в суспільстві. Та чи інша особистість не може в більшості випадків (передусім, з причини відсутності цілісної системи легітимно-істинних авторитетів) розмежувати формальні, «сурогативні» прояви авторитетного від якісного його стану. Соціально-політичні функції авторитету заміщуються вседозволеністю, тотальними авторитарними проявами і, як наслідок, суспільство деградує і розшаровується на натовпові утворення. Суспільні процеси «регресують» і набувають характеру хаотичного, спонтанного розвитку і все важче піддаються соціально-політичному регулюванню. Відсутність чи недостатність соціально виражених систем авторитету призводить до політичного, ідеологічного маніпулювання, оскільки суспільство не «обтяжене традиційними моральнісними ідеалами» [2]. Звідси деморалізація має — найбільш велике нещастя для будь-якої нації і за будь-яких фактичних успіхів.

У вік розвитку політичної надбудови, у вік управління та організації сила соціально-політичних об'єднань повинна полягати не тільки в економічних та ідеологічних засобах, але й у їх моральному впливові. В іншому випадку актуалізуються нераціональні або псевдораціональні авторитети. На рівні громадської думки, яка є не тільки особливим станом суспільної свідомості, а й певним її проявом, «зрізом», що має місце протягом всієї історії соціуму, раціональні ніші заповнюються будь-якого роду трансформаціями «каргоїстського культу». Останній декодується як «міф, котрий супроводжує в традиційному

суспільстві (навіть за маргінальних умов) очікування економічного зросту, покращення матеріального благополуччя, харизматичного лідера з «чорно-білими» (популістськими) рішеннями» [3].

У сучасному суспільстві, як і раніше, домінують почасти патерналістські ідеї, а основу соціальної і культурної ідентифікації складає ототожнення індивіда із цілим, що персоніфікується із владою як авторитарною силою, яка конститує суспільство. За таких умов готовність громадянського менталітету до засвоєння цивілізаційних норм, традицій незначна. Тут вихід бачиться в тому, щоб суспільство «зверху» свідомо встановило структури селективного накопичення та засвоєння традицій, що «оживляють» демократичні цінності та установки громадянської поведінки.

Слід констатувати на сучасному етапі розвитку Української держави кризу у сферах політичній, де має ще місце неефективне управління на всіх рівнях і ланках функціонування держави; соціальній, де відбувається дезінтеграція суспільних груп та інституцій, втрата особистісної ідентифікації із традиційними соціальними структурами, нормами; духовно-моральній, де суспільні вподобання та звичаї нівелюються повсякденними турботами та безперспективністю; трудовій, коли мотивація змістовної, інноваційної праці змінюється меркантильно спрямованою ініціативністю. В цьому разі, за І. Пригожиним, якщо «система заходить далеко від рівноваги і переміщується від стабільності в бік дисбалансу, вона опиняється в царині хаосу, для якої характерні множина точок бифуркації та сильні наслідки слабких випадкових флуктуацій» [4]. У такому соціальному контексті повинен актуалізуватися авторитет як найбільш стійкий, постійний і соціально значущий принцип колективних завдань, норм та цінностей.

Звідси актуалізується необхідність наукового знання про авторитет та його соціально-політичні функції, яке передбачає емпіричну репрезентацію цього феномена: застосування та прояв в тій чи іншій сфері практичного перетворення соціального середовища.

Розглядаючи шляхи та засоби реалізації принципу авторитету, варто означити органічне поєднання його специфічних проявів у вигляді соціально-виражених імперативів — правил, норм, традицій, законів, ідей, індивідуальних чи корпоративних рішень тощо з такими формами суспільного спрямування як політика, культура, мораль.

У контексті соціально-політичних проблем (фрагментація політичного простору, його поділ на безліч спеціалізованих напрямків за інтересами; корпоративність інтересів тощо) авторитет постає провідною рушійною силою, яка означає суспільний інтерес як пріоритет на тлі цілої множини приватних інтересів. Головне завдання тут зводиться до функціонування у соціальному середовищі системи конституційно-правового забезпечення реалізації принципу авторитету.

Історія засвідчує багато спроб мисленнєвого чи навіть практичного упорядкування соціуму, але в більшості своїй такі моделі теоретичного та емпіричного конструювання націлені на «вшанований страх» до держави (наприклад, модель Гоббса, Макіавеллі тощо) чи на певну соціально-економічну заданість

(модель Маркса, Леніна). Елементи усталеності, що властиві авторитету, не повинні ініціювати статус його «безумовності». Авторитет — це передусім рухома, модульна система, що стало засвідчується і повинна засвідчуватись в площині компаративного, творчого, «трансгресивного» (розширення зон соціального пізнання).

Людська особистість як суб'єкт того чи іншого виду авторитету проявляє себе в декількох вимірах (спрямуваннях волі та дії), а спроба самореалізації здійснюється нею завжди в соціальній спільності, причому не суто інстинктивно, а інтенціонально, на засадах смислової зорієнтованості. Через це дія політичних інституцій не може бути тільки формально-опосередкованою, такою, що реалізовується певним чином механістично. Постаючи перед індивідом як об'єктивна смислова структура та чи інша інституція кожного разу (відповідно до свого призначення та суспільно-політичної ситуації) апробується в якості простору дії. В контексті соціально-політичних інституцій авторитет забезпечує обоюсторонню (і для індивіда, і для суспільства) стабільність та безпеку, певний мінімум орієнтованого вибору варіантів поведінки, ініціатив, рішень. Згідно з цією тезою необхідно вибудовувати такий морально-етичний кодекс правил та суспільних вимог, які б, в першу чергу, не пригнічували іманентну сутність особистості.

Призначення тієї чи іншої політичної інституції полягає (повинно полягати) у забезпеченні необхідно мінімальної частки морального, але ні в якому разі не в тому, щоб морально «вдосконалювати» людей, створювати модель «нової людини». Мова може йти про утворення лише вільного, авторитетно-інституційного простору, в якому є місце лише тим морально-етичним вимогам з боку державних інституцій, які відтворюють реальні, означені в сучасній соціальній дійсності суспільні ознаки, існуючий оцінний зміст соціуму в їх амбівалентності.

Таким чином, соціально-політичні інституції як нормативно-регламентаційні утворення актуалізуються суб'єктами політичного авторитету, виконуючи координуючу функцію в умовах тотального спілкування. В самій структурі таких інституцій міститься та моральність (множина морально-етичних норм), яка сформована на підґрунті суто національних традицій і яка передбачає кінцеву (результативну) імперативну для індивіда інстанцію в площині його інтенціональності. В процесі опосередкування суспільних відносин (в межах системи «вплив — підпорядкування») соціально-політичні інституції продукують і у своєму функціонуванні повинні відтворювати моделі зразків соціальної поведінки, особливо щодо вирішення різних конфліктних ситуацій. Авторитет передбачає перш за все реалізацію вольових установок в аспекті дотримання загального соціального порядку, а суспільне означення цієї обов'язкової для всіх морально-етичної волі відповідає призначенню чи компетенції соціально-політичних інституцій. Етичний зміст соціального порядку в інституційному окресленні полягає в тому, що дія морально-політичного авторитету лімітується створенням суто зовнішніх умов спільного існування індивідів. В свою чергу морально-етичні претензії окремих соціальних корпорацій до суб'єктів полі-

тичного авторитету (а значить, до державних інституцій) повинні пред'являтися тільки за формами та правилами утворення такого соціального порядку.

Логічно припустити, що суспільна значущість цілісного метаавторитетного простору визначається не тільки станом індивідуальної моральності суб'єктів авторитету, а ще й залежить від цілераціонального застосування засобів, які продукуються загальною інституційною структурою для підтримання соціальної справедливості. Виникнення системи балансу інтересів суспільних сил ініціює формування певної сукупності ідейно-культурних, інституційних, соціально-психологічних, економічних передумов, які здатні актуалізувати соціально-політичні процеси у векторальних спрямуваннях авторитету. Реалізація останнього в сучасних умовах динамічного суспільства означається головним чином в контексті реформ, зокрема, в їх культурологічних аспектах.

Зберігаючи свою історично-виражену константність, репрезентуючи стереотипи, національні традиції та цінності, властивий їм архетип, авторитет в соціально невизначеному просторі реабілітує соціальні та духовні засади, які нівелюються під тиском принципів «первинної достатності». Такі принципи засвідчуються як «вторинний соціальний продукт» політико-економічних реформувальних сучасного українського суспільства. Отже, саме авторитет у своєму історико-усталеному виразі постає гарантом еволюційних видозмін, які здійснюються в умовах стабільності, поступовості, соціального спокою, а це, в свою чергу, позитивно відтворюється на розвитку соціальних інституцій і психологічному кліматі в суспільстві. На тлі відносної соціальної інерції авторитету означається «необхідність поетапності в русі до демократії, яка зумовлена ще й тим чинником, що «масова людина» має тією чи іншою мірою консервативну природу і змінам в її світогляді, навичках, традиціях не поспіти за змінами самих умов життя» [5].

Розвиток авторитарних та тоталітарних тенденцій у суспільстві підтримує по суті масову форму свідомості, коли соціальні відносини формалізуються, а юридичні чи правові норми здебільшого звільняють індивіда від моральної відповідальності. Тобто аномічні чи стереотипні поведінкові моделі залишають мало місця для індивідуальної самопрезентації. Правда, якщо взяти до уваги, що «взаємно пред'явлені один одному вимоги визнання власної ідентичності ніколи не відмінюються навіть в межах формалізованих відносин» [6], то можна стверджувати, що істинна індивідуальність зберігає інтерсуб'єктивне значення в комунікативній дії за будь-якого політичного режиму чи державної форми правління.

В контексті авторитарних та тоталітарних режимів найбільш поширеним є тип масового авторитету. Спираючись на усвідомлено-добровільну чи вимушену підпорядкованість, масовий авторитет апелює передусім до ідеології. При цьому різноманітність індивідуальних відмінностей особистостей примусово об'єднується в такі блоки світоглядних спрямувань, які можуть бути упідглені якій-небудь ідеологемі. Для прояву масового авторитету закономірним є те, що певна меншість підкоряється більшості. Звичайно, це не стосується елітних угруповань, що ініціюють соціальну динаміку масового авторитету.

Якщо конкретизувати вищезначений тип авторитету, то він обов'язково буде виражений (персоніфікований) тим чи іншим вождем. Це підтверджують феномени Леніна, Сталіна, Гітлера, Мусоліні та інші. Кожен з них вважав однією з важливих сфер своєї політичної діяльності роботу по завоюванню (утриманню) симпатії населення, поширенню в широких верствах власних думок та переконань з тим, щоб маса довіряла їм, делегувала свої інтереси. Історія засвідчує: ніхто з них не пішов шляхом раціональної та конкретної аргументації. Усі вони дотримувались цілеспрямованого використання популістських засобів, породжуючи у царині індивідуальної та масової свідомості таке специфічне явище, як авторитет політика. За своєю сутністю становлення такого феномена повинне супроводжуватись процесом формування соціальних критеріїв оцінки здатностей суб'єкта політичного авторитету.

Найбільш чітко масовий авторитет проявився в умовах класичних тоталітарних режимів ХХ ст. фашизму та сталінізму, коли були засвідчені такі суспільні явища як мазохістські прагнення до упідгнення та садистські воління до панування. Авторитаристські переконання вождів (Гітлера та Сталіна) продукувались всією соціокультурною системою суспільства, яка історично-усталено їх потребувала. Цей механізм розкриває Фром: «Якщо індивідові не вистачало впевненості чи агресивності, то сила авторитетів, яким він підпорядковувався, це компенсувала» [7].

В умовах тотального наступу авторитарних методів, які нівелюють будь-які засади лібералізму чи індивідуалізму, політичні лідери прагнули організувати суспільство в цілому і всі його соціальні ресурси в режимі упідгнення одній кінцевій меті, а також відверто ігнорували будь-які сфери індивідуальної автономії. Політичні лідери, вожді, статуси яких формувались на тлі беззаперечного соціального визнання, як суб'єкти масового авторитету, з часом отримали статус «культ особи». Тут доречно згадати пророчі слова Боесі, який підкреслював, що «якщо жителі якої-небудь країни знайшли таку видатну людину, котра на досвіді засвідчила велику прозорливість у справі їх охорони, велику сміливість у їх захисті і велике піклування в управлінні ними, і якщо, виходячи з цього, вони звикають підкорятися та довіряти їй такою мірою, що надають їй певні переваги, то я не впевнений, чи розважлива така поведінка...» [8].

В умовах тоталітарно зорієнтованого політичного процесу культ особи детермінує радикальні трансформації у суспільстві. Причому ні одна політична сила не володіє абсолютним імунітетом від трансформації в тоталітарну.

Культ особи виникає на підґрунті певного соціокультурного середовища, коли: має місце повне відчуження індивіда від політичного процесу; влада сконцентровується у всій ієрархічній системі в одному центрі і формується через корпоративні канали бюрократичної номенклатури; вся життєдіяльність суспільства політизується, регламентується та санкціонується; відсутній будь-який механізм наслідування верховної влади; відбуваються процеси активного прояву відданості та підтримки режиму; відсутні демократичні свободи й права. Щодо останніх: Монтеस्क'є вважав, що для них необхідний розподіл влади і що політичні свободи і права — це не те, що тільки забажаєш. «У державі, тобто

у суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, чого потрібно прагнути, і не бути примушуваним робити те, чого прагнути не слід... Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, бо тоді це ж саме могли б робити й інші громадяни» [9].

Зазначені негативні риси, характерні для «культизму», детермінують формування авторитету як соціального явища та механізму соціальних відносин, гіпертрофують їх. Коли політичний режим не має змоги самопрезентуватися (знайти своє виправдання) в історичних традиціях чи демократичних процедурах, тоді відбувається популяризація «особливих» якостей харизматичного лідера. Ірраціональна природа волі до влади примушує індивіда віддавати в жертву міркування щодо повсякденної користі, тобто найдрібніших осередків влади, що створюють канву життєдіяльності. Більше того, індивід воліє зруйнувати осередки влади, зводячи при цьому в абсолют сам принцип руйнації. Здатність до руйнування, свобода самоуправства знаходить в очах споглядаючої маси значення вищого авторитету. «Зведений в абсолют принцип руйнації знімає з індивіда відповідальність за наслідки і тим самим готує п'єдестал для абсолютного авторитету» [10]. Вождь продукує патерналістську політику (порятунок маси від привиду «ворога») і водночас залучає в силове поле авторитарної свідомості.

Так чи інакше харизма політичного лідера, який користується екстраординарним впливом, потребує факту легітимації (узаконення). Це торкається усіх елементів-домінант механізму утворення такого типу (масового) авторитету, зокрема, інституцій, за допомогою яких він реалізується, авторитарних ролей суб'єктів авторитету, стверджуючих своїми соціальними діями спосіб проголошення і структуру самих авторитарних вимог на підвалинах тотальної довіри. Легітимація поширюється не тільки на суб'єкта масового авторитету, але й на об'єкт (упідлеглені). Останні прагнуть зафіксувати у соціально-правовій площині «порядок» в універсумі, безпосередньо пов'язуючи з ним смисл харизми суб'єкта авторитарного впливу. Йдеться про «авторитет влади», який має тенденцію до самоузаконення на підґрунті популістської демонстрації своєї тотальної здатності підтримувати соціальний порядок.

У контексті демократичного процесу авторитети не тільки не нівелюються, а навпаки, видозмінюючи векторальну спрямованість свого впливу, ускладнюються у своєму ієрархічному виразі. Історичний сенс такого ускладнення детермінується динамізмом політичних процесів, варіативністю механізмів соціальної та політичної стабілізації. Саме активність та оперативність соціально-політичного реагування забезпечує демократичному суспільству більшу ефективність у вирішенні життєво важливих завдань, ніж за жорстко-змодельованих, малорухомих, тоталітарних режимів. Демократичне правління потребує більшого, ніж авторитарне — не просто вміння управляти та підкорятися, а особливої культури політичного впливу.

Демократизація сучасного суспільства — це не тільки видозміна політичного режиму та стилю управління, а це, перш за все, зміна методів та форм

соціальних відносин, в тому числі і в самому прошарку людей, що постають суб'єктами авторитету та влади. Ця видозміна супроводжується «відмиранням» авторитетів попередніх соціально-політичних структур і появою нових, які є адекватним відтворенням демократичної соціальної системи. Оскільки головною підвалиною авторитету є довіра, яку виражають індивіди, що підпорядковуються інституціям влади, то ступінь та міра політичного авторитету цілком залежать від ефективного прояву державної влади. Інакше кажучи, наявність авторитету чи керівництва постає сутнісною характеристикою політичної асоціації. Демократизація соціальної системи як інклюзивної (що включає в себе) асоціативної структури передбачає прояв демократичного характеру в цілій низці підсистем, які прямо чи опосередковано зміцнюють соціально-політичні процеси, що розвиваються в напрямку до демократії. Саме в останніх інституціях держави авторитет детермінує соціально-перетворювальну функцію поведінкового акту.

В кінцевому підсумку слід зазначити, що ціла низка вищезгаданих та інших не менш важливих соціально-політичних аргументацій з усією очевидністю констатують й актуалізують як суспільний імператив необхідність реабілітації авторитету в сучасному українському суспільстві. Постаючи специфічним кодом морально-етичних норм і значною мірою впливаючи на соціальну поведінку та діяльність функціонування різних символічних систем (ритуалів, ідеалів, ідей, цінностей тощо) та суспільних корпорацій, авторитет слугує незмінним соціальним регулятором, противагою різного роду жорстких, авторитарних регламентацій. Авторитет як соціальне явище акцентовано означається в процесі забезпечення неформальної організації соціуму, роль якої незмінно зростає, а також в організації, розвитку самоідентичності, відносної автономії окремих особистісних систем на підґрунті високої індивідуальної та суспільної свідомості і позитивних навичок.

Сучасне динамічне суспільство, якому властиві риси зростаючої демократизації, повинне бути зацікавлене у збереженні та розвитку авторитету як соціального стимулятора подальшого суспільного прогресу.

Література

1. Манхейм К. Человек и общество в век преобразования. — М.: ИФИОН, 1991. — С. 55–57.
2. Розова Т. Идеали і традиції // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 8. — С. 99–105.
3. Назаров М. Об особенностях политического сознания в постперестроечный период // Социс. — 1993. — № 8. — С. 37–46.
4. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс, 1986. — С. 184.
5. Кремень В. Політична стратегія України: порівняльні перспективи // Віче. — 1994. — № 11. — С. 17–30.
6. Хабермас Ю. Попятис индивидуальности // Вопросы философии. — 1989. — № 2. — С. 35–40.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. — М.: Прогресс, 1990. — С. 180.
8. Боаси С. Рассуждения о добровольном рабстве. — М.: Изд-во АП СССР, 1952. — С. 9.
9. Моптоскье Ш. О духе заковов. — М.: Госполитиздат, 1955. — С. 289.
10. Вельш О. Авторитет, или «подпольный» человек на радеву с историей // Тайпы «подпольного» человека. — К., 1991. — С. 79–110.